

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ТА ІДЕОЛОГІЯ РАШИЗМУ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Нове ХІХ ст. покляло початок національному етапу розвитку держав Європи. Інтелектуальні еліти формують національні ідеї своїх держав, що сформувалися як держави феодальних володарів, а тепер вступали в модерну добу. Україна як територія українського народу, перебуваючи в межах багатонаціональних держав — Австрійської та Російської імперій, мала так само визначити свою суспільно-політичну програму, бо для неї наставала доба національного визволення¹⁸⁴. Росія ставила за мету зросійщити край, асимілювати місцеве населення, натомість Україна мала визначитися, як зберегти свою національну самобутність для будівництва власної держави. Українське національне відродження було частиною національних проєктів в інших європейських країнах. З одного боку, малі німецькі та італійські держави об'єднувалися за національним принципом в єдині великі держави Італію та Німеччину, з іншого — слов'янські народи австрійської і німецької монархій прагнули здобути незалежність від германських народів та їхніх національних держав. Ці процеси відбувалися і на північному Сході Європи: балтійські народи прагнули здобути окремішність від Росії, одночасно позбувшись культурної домінації Швеції й остзейських німців. Територія під Османами на півдні Європи почала рух за своє звільнення з-під турецького панування. Власне, своїм національним проєктом наша нація демонструвала, що вона є частиною європейського кола народів.

Тимчасом Росія за царювання Єкатеріни ІІ, Павла І та Александра І формулювала свій імперський міф, в якому закладалися основи

---

¹⁸⁴ І. Гирич, *Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (ХІХ — початок ХХ ст.)*. (Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014), 109; І. Гирич, *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ — початок ХХ ст.)*. (Київ: Український письменник, 2014), 496; І. Гирич, “Як оцінювати українську історію ХІХ ст.?” у *кігтях двоглавих орлів*, (Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016): 31–58; І. Гирич, *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ — початок ХХ ст.)*. Вид. 2-ге, виправл. і доповн. (Київ: Українські пропілеї, 2020), 452; І. Гирич, *Українська історія: через ідентичність до держави* (Київ: Українські пропілеї, 2021), 270.

російської виключності. Цьому мусила прислужитися казенна історіографія. З цією метою письменника Ніколая Карамзіна призначено офіційним історіографом Російської імперії, і від 1806 р. він розпочав писання «Історії держави Російської», яка виходила друком упродовж 1816–1829 рр. Квінтесенцію історіософської концепції Н. Карамзіна викладено у «Записці про древню й нову Росію» (1811 р.) думкою про позитивність суспільно-правової та економічної стагнації Росії, що нею мусить керувати монарх, протистоячи усім революційним перетворенням у країні. Н. Карамзін закладав підвалини майбутньої тріади російської національної ідеї (самодержавство, православ'я, народність), висловлюючи думку про те, що стовпами історії Росії був монарх, православна віра і титульний російський народ. Українці не визнавалися за окрему націю, а тому постулювалася теза про користь і необхідність асимілювання «малоросів», перетворення їх на «настоящих русских».

Ця міфічна тріада як частина державної ідеології модифікувалася у концепції міністра освіти Російської імперії графа Сергея Уварова. Його теорія офіційної народності — «Православ'я, самодержавство і народність» — була відповіддю на гасло французької революції «Свобода, рівність, братерство!», яке лягло в основу формування ідеології національного відродження гноблених народів Європи. Натомість С. Уваров протиставив цьому думку про неможливість національного звільнення для народів, які вже потрапили або потраплять під політичну владу Росії. Ця тріада є і сьогодні складовою частиною рашистського міфу про національну виключність росіян, їхній особливий історичний шлях.

Характерно, що поява записки С. Уварова 1834 р. збіглася в часі із заснуванням у Києві Університету Св. Володимира, який і мав впроваджувати це гасло в життя на теренах, де щойно відбулося польське Листопадове повстання 1830 р. Насправді ж залаштунково Київський університет стає центром академічного розвитку українського національного руху, пов'язаного передусім з діяльністю Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, а згодом Володимира Антоновича та Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського.

Український рух своєю геніальною поетичною формою, Шевченковим «Кобзарем», заявив про себе 1840 р., коли ця знакова збірка з'явилася друком у Петербурзі, тобто вже після появи уваровської концепції російської державної ідеології. Етнографічний етап українського руху розпочався появою першої в українському мовознавстві друкованої граматики живої української мови — «Граматики малоросійського

нарѣчия», виданої 1818 р. в Санкт-Петербурзі Олексієм Павловським, та виходом перших етнографічних збірників «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (1819 р.) Миколи Церетелева (Церетелі) та «Малороссийские песни» (1827 р.) Михайла Максимовича.

Михайло Грушевський вважав збірку М. Масимовича початком наукового українознавства. Вона мала вирішальний вплив на українознавчу і суспільно-політичну діяльність М. Костомарова та П. Куліша, філософів і художників слова, які першими відчували нівеляційний вплив імперської політики російського царату, спрямованої на нищення всіх мовних, культурних і побутових особливостей українського народу. Вони склали кістяк Кирило-Мефодіївського братства — першої нелегальної організації, що ставила за мету суспільно-політичну зміну Російської імперії на республіканський слов'янський союз, в якому провідну роль мала відіграти Україна. Федеративність нового державного устрою Росії зовсім не означала, що лідери товариства були противниками ідей самостійності. Навпаки, вони були палкими прихильниками політичної незалежності України, але розуміли: умови суспільного і культурного розвитку українських земель вимагають початкового постулату про федеративний зв'язок з Росією, щоб не відлякати поступові сили ліберальної російської суспільної думки.

Микола Костомаров вступив у полеміку з російськими великодержавними колами суспільної думки та історіографії, доводячи існування у давніх князівських часах двох «русских» племен: староукраїнців і староросіян, які до монгольської навали існували окремо, мали відмінну ментальність і мовні, побутові та етнографічні риси. Цим він спростував хибність і упередженість російського державного міфу про те, що відмінності в мові українців нібито з'явилися в литовсько-польську добу, тобто після XIV ст., запевнивши, що у IX–XIII ст. не існувало давньоруського моноліту, який розділився під впливом чужих «русскому единству» ворожих сил, іншокультурної та іншомовної Польщі.

Пантелеймон Куліш у 1850-ті рр. створив особливий український фонетичний правопис, так звану *кулішівку*, і цим затвердив лінгвістичну відмінність української літературної мови від російської. Він першим довів спроможність нової літературної мови на народній основі передавати всі тонкощі сучасного словотворення, переказавши українською і твори красного письменства з основних європейських мов, і навіть Біблію. Почалася доба відзискання української культури від винародовчого впливу російської.

Російські чиновники робили все можливе, щоб не допустити українську мову до найвищих надбань цивілізації. Зокрема, заборонили друкування українською мовою Біблії, не зважили і на те, що Російська

академія наук дала позитивний відгук про якість перекладу, здійсненого Пилипом Морачевським¹⁸⁵. У російській політиці щодо України наука і поліційні переслідування йшли часто окремими шляхами. Власне саме переклад Біблії та Польське січневе повстання спонукали міністра внутрішніх справ Петра Валуєва видати циркуляр про заборону української мови, відомий як *Валуєвський циркуляр 1863 р.*

Усе XIX ст. — це суцільна боротьба українських діячів за свою мову, літературу й освіту. У заборонах Росія виявилася послідовнішим ретроградом і поліційним цербером за німців, які дозволяли чеські школи і культуру національною мовою. Українська наука так само з трудами пробивалася крізь численні жандармські заборони. Вартісні наукові праці, як-от етнографічно-фольклорні матеріали, зібрані під егідою Петербурзької академії наук, і праці Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (ПЗВРГТ) за редакцією Павла Чубинського, Академія наук пошанувала золотою медаллю. А жандарми «відзначили» ці знакові труди по-своєму — вчергове вислали П. Чубинського під поліційній нагляд у корінну Росію та закрили ПЗВРГТ. Це спричинило інсульт і ранню смерть українського науковця й літератора. Успіхи українців на Археологічному з'їзді в Києві 1874 р. спровокували відомий донос Михайла Юзефовіча про громадян-сепаратистів, які під покровом науки ширять ідеї про відокремлення України, та спричинили сумнозвісний *Емський указ* Александра II 1876 р.

Для російської ментальності, яка не терпіла навіть простої чесної конкуренції, всякий мистецький, науковий, публіцистичний твір українською апріорі вважався ворожим. Цензура клала під сукно будь-який альманах, збірку художніх творів. Рукописи прямували до російської столиці, там могли нидіти роками, а потім осідали в архівні холоди цenzури, або знищувалися. Цензура Росії не дозволяла видати усіх поезій Тараса Шевченка. Найпринциповіші твори, де засуджувався російській деспотизм і великодержавність, перебували під забороною аж до Першої російської революції.

Уваровську триаду доповнили тезою про триєдиний «русский народ», який складався з великоросіян, малоросіян і білорусів. Трактувати інакше цю «скрепу» не просто заборонялося, а вважалося святотатством, зрадою православної віри. Так закладалися ортодоксальні основи ідеології сучасного рашизму, бо ідейними напутниками В. Путіна є тодішні шовіністи, а його духовними попередниками — Уваров,

---

¹⁸⁵ І. Гирич, «Пилип Морачевський в контексті національного суспільного життя», *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*, № 8 (68) (2017):46–48.

Валуєв, Катков, Ніколаї I та II, Александри II та III. Отже, їм належить пальма першості у ствердженні «істини», що «українців не було, немає і бути не може». Це не диктатор Путін придумав, це він запозичив у своїх попередників, почасти навіть ліберальніших за нього.

Щоб боротися з деструктивними впливами російських державно-національних ідей, українській еліті довелося відмовитися від свого корінного самоназивання — «Русь», «русини», «руські». Це ім'я у них нагло вкрали молодші, але цинічні сусіди: *Московія* забаганкою її самодержця в один момент стала *Росією*. Нове національне ім'я *українці* й назва держави *Україна* засвідчили нову якість цього етносу. Цим українські інтелектуали заманіфестували своє прагнення здобути політичну волю. Нова назва не прив'язувала українців до традиційної «триєдиної» плеяди «родинно близьких» народів — росіян і білорусів. Вона мала свідчити про кінець «песього обов'язку» українців супроти Москви, як писав М. Грушевський¹⁸⁶. Невипадково сьогочасний диктатор Росії В. Путін нині твердить, що України й українців немає, що росіяни й українці — один народ... Він просто повторює тезу всіх російських царів: мовляв, існують малороси — люди, які лише походженням пов'язані з українськими землями, а духовно є політичними росіянами. У царській Росії терміни «Україна», «український» дозволили до вживання лише після 1905 р.

Українство, українське трактування історичного процесу були загрозою для моністичного тоталітарного мислення росіян: вони бачили тільки «єдинообразіє» та уніфікацію всіх самобутніх рис усіх націй і народностей, які населяли Російську імперію. Регламентувалася навіть мова народного співу. Так, хор Миколи Лисенка не мав права виконувати народних пісень українською, їх перекладали французькою і в такому вигляді співали, бо французька — правильна цивілізована мова колись усієї російської інтелігенції, а «штучна» інтелігентська українська, мовляв, придумана зловмисними українофілами лише для того, щоб потім відірвати українські землі для свого сепаратного державного утворення.

¹⁸⁶ М. Грушевський, «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918))», в *Твори: у 50 т., т. 4., кн. 1* (Львів: Світ, 2007), 231.

У пожежі січня 1918 р., після більшовицького обстрілу будинку вченого на Паньківській, 9, згоріли архіви, недописані праці, бібліотека та мистецька збірка — більше ніж культурні скарби. У статті «Кінець московської орієнтації» зі своєї знаменитої збірки «На порозі Нової України» М. Грушевський писав: *«Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства»*.

Довбнею для побивання всіляких «сепаратизмів», зокрема й українського, слугувало для царату сконструйоване російською суспільною думкою та інспіроване згори *офіційне слов'янофільство*, яке не мало нічого спільного з дійсним слов'янофільством, пропагованим кирило-мефодіївцями та українськими слов'янофілами впродовж середини — другої половини XIX — початку XX ст. Сергей і Константин Аксакови, Іван Кірієвській, Алексей Хом'яков, Юрій Самарін та інші сформулювали фактично офіційну державну ідеологію. Казенне слов'янофільство розробляло ідею про особливу місію росіян і Росії, про принципово інший національний дух і ментальність російського народу, протиставляло Росію «гнилому» і «бездуховному» Заходу, твердило про осібний історичний шлях росіян, який не можна міряти убогим меркантилізмом західного світу. Фактично цим російські великодержавники закладали основу міфу про особливу місію російської нації, котрій не пасує шлях усіх інших нормальних європейських народів. Навіть стверджувалася теза про єдиний у своєму роді «народ-богоносець», якому дозволено діяти як йому заманеться. Приписи моралі та європейських правил співіснування для нього непотрібні, ба навіть шкідливі.

Саме у середовищі російських слов'янофілів, діяльність яких фінансувалася з державного бюджету, було найбільше представників розпезаного великоросійського шовінізму, які й чути не хотіли про права українського народу на своє самовизначення, не те, що на політичну, а навіть на культурну окремішність. Російські слов'янофіли, охоронителі царського престолу, готові були визнати за особливу народність кашубів у німецькому Помор'ї (нині це землі, відзискані Польщею), підтримували, піднімали на щити, фінансували, запрошували на професорство чеських, хорватських, словацьких учених, бо ті, мешкаючи в Австро-Угорщині, працювали для послаблення цього політичного супротивника Росії на міжнародній арені. Натомість українцям шлях на слов'янські форуми було перекрито. Їх не допустили на святкування в Празі сторіччя з дня народження Францішека Палацького (1898 р.): «малороси» були частиною російської делегації. Але й галицьких підавстрійських українців російські централістичні кола слов'янофілів постійно цькували, називаючи креатурами різних австрійських і німецьких розвідок та продуктом інтриг численних недоброзичливців «єдиної і неделимой» Росії.

Ідеєю фікс російського державного слов'янофільства було створення всеслов'янської федерації на чолі з Росією та її петербурзьким імператором. Під цією вівіскою планувалося асимілювати всі слов'янські народи на росіян, щоб «наростити масу» для майбутніх воєн з не-

слов'янськими народами. Слов'янофільствующими церберами російського «царя і отечества» фактично закладався дух загарбництва, окупації, імперіалізму. Вони марили новою столицею всеслов'янства — Стамбулом-Константинополем. І спинятися не збиралися: далі шлях мав пролягати на землі «Гроба Господнього», у Палестину і Єрусалим через території інших країн Близького Сходу. Отже, апетит російського царя сягав за землі Османського султанату, туди, де колись були терени Візантійської імперії.

У цьому імперському навіженстві українцям була вготована роль добровільного виконавця волі московського слов'янофільства, бо ж Україна не мала своєї правосуб'єктності, а була інтегральною частиною «русского народа».

У другій половині XIX ст. в російській суспільній думці закладається бойовничий російськоцентричний панславізм. Російський філософ Ніколай Данілевскій у своїй праці «Россия и Европа» (1871 р.) висуває тезу про те, що конфлікти між Росією і європейськими державами спричинює глибоко закорінена і немотивована ненависть цих народів до Росії й росіян. І що ця закоріненість свідчить про геть різні культурні типи європейців і росіян. Так під ідею слов'янофілів про особливу місію Росії й російського народу було підведено соціологічну (наукову) базу, яка виправдовувала нецивілізовані вчинки росіян небажанням наслідувати ментально чужі для них поведінкові стереотипи Заходу. Провадилася думка про ірраціональне, негативне, несправедливе ставлення Заходу до об'єктивно «доброї» і «позитивної» Росії.

Українські інтелектуали запропонували свою відповідь на месіанські міфи росіян. На другому, академічному етапі українського визвольного руху з'явилася «громадівська» теорія розвитку суспільства. Вона мала відповідати на російську авторитарну й монархічно-державну версію та польську шляхетсько-аристократичну модель розвитку суспільства, у які російськими і польськими інтелектуалами включалася й Україна. Професор Володимир Антонович, лідер Київської громади, розробив національний варіант ідеї суспільно-історичного процесу в Україні, який утверджував думку про віковичний демократизм і народолобство українців, які самоорганізуються в громадах і протистоять іншонаціональним нівеляційним впливам польської і російської держав. Ця незнищенна українська громада як особливий суспільний тип організації існуватиме і рятуватиме українців від асиміляції. Ця *теорія особливого українського громадівства* мала пояснити, чому в українців не визріла власна національна держава і вони змушені були перебувати або під польською, або під російською державами. В. Антонович намагався довести, що відсутність держави в українців — це не прояв

слабкості чи незрілості, а свідчення їхньої специфічної ментальності: національну приналежність зберігають та оберігають громади, які, на його думку, й далі існуватимуть як джерело майбутнього суспільного й економічного піднесення. Громадівство було антитезою російського державного диктату, теорій «Москва — Третій Рим»¹⁸⁷ та «Православ'я, самодержавство і народність».

Натомість важливий проєвропейський суспільний вектор українців представив для діячів українського руху інший історик — Михайло Драгоманов. Він закликав українців наслідувати Захід, бути інтегральною частиною Європи, а на прикладі українського фольклору демонстрував подібність сюжетів казок, народних пісень, прислів'їв до творів інших слов'янських народів Південної та Західної Європи.

Як лідер молоді радикальної частини громадівців М. Драгоманов розвинув ідеї європейського легалізму і необхідності нормального парламентаризму, бажаність і перспективи лівої соціальної доктрини, ставши фактично провісником українського соціалізму. В російському ж питанні покладав незаслужено великі надії на співпрацю з поміркованими революційними колами. Вірив — як засвідчила історія, фатально помилково, — що російське визволення з-під царської тиранії автоматично приведе і до визволення України. Шукав серед росіян суголосних до ідей національного визволення українців, але так і не знайшов. Зате політизував український рух, вивів його із сутічок вузького культурництва.

Окремим завданням Київської громади було виховати і плекати нову українську інтелігенцію, яка надалі мала кількісно зростати, більше впливати на широкий загальний український людності. Цьому ідеалу служила школа істориків Володимира Антоновича. Київський професор не лише виступав наставником молоді на науковій ниві, він готував людей нового українського світогляду, що поділяли ідею тисячолітньої безперервності існування українського народу на Наддніпрянщині. Професорами університетів стали М. Дашкевич, О. Маркевич, Д. Багалій, П. Голубовський, М. Довнар-Запольський, М. Грушевський, О. Грушевський, викладачами гімназій — О. Левицький, В. Прокопович; А. Синявський, В. Щербина, В. Ляскоронський, Л. Добровольський, Л. Смоленський (останній до того ж очолював Одеську громаду); в українських журналах і видавництвах працював Василь Доманицький, музейниками стали Вадим і Данило Щербаківські та ін.

---

¹⁸⁷ Гирич І. «Москва — Третій Рим: історія створення історіографічного збірника 1950-х, актуальність та виклики сьогодення», в *Москва — Третій Рим. Походження міфу*, упоряд. Є. Калужний (Київ: Смолоскип, 2021), 5–40.

Одночасно активну громадську діяльність провадив другий лідер Київської громади — Олександр Кониський. Він переїхав до Києва з Катеринославщини у 1870-х рр. і взяв на себе керівництво Київською семінарською громадою. Завдяки її діяльності з'явився новий тип *українця з суспільними запитами*, який присвячував себе українському питанню вже не вряди-годи, а віддав національно-визвольній роботі все життя. О. Кониський був ідейним керівником першого покоління національно свідомих діячів, які стали на молодоукраїнський ґрунт. Він сприяв появі серед учнів-семінаристів видавничого об'єднання «Вік» на чолі з ґроном видатних громадських діячів: Сергієм Єфремовим, Олександром Лотоцьким, Федором Матушевським, Василем Доманицьким та Володимиром Дурдуківським. Громадськими учнями О. Кониського були Михайло Грушевський, Микола Міхновський та багато інших особистостей, зокрема учасники «Братства тарасівців».

Михайло Драгоманов вплинув на розвій лівого українського руху протосоціалістичного характеру в Галичині. На його чолі стали Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький, заснувавши Українську радикальну партію, із середовища якої вийшов автор першого трактату про політичну самостійність України Юліан Бачинський (1894–1895 рр.). Його підтримали інші радикали, зокрема В. Будзиновський та В. Охримович. Драгоманівці мали великий вплив і на Наддніпрянщині. Для російського державного централізму, який вважав щонайменші спроби політичного відокремлення українців проявами «мазепинства», це вже було загрозою. Проте сам М. Драгоманов, людина попереднього покоління національних діячів, самостійницької ідеї не підтримав, розробивши свою версію федералізації Росії як вільної спілки.

А на Наддніпрянщині національні позиції в суспільному русі активно боронив Борис Грінченко. Його просвітню і громадську діяльність важко переоцінити. Він рішуче обстоював ідею української політичної окремішності перед небезпекою нівеляційних впливів космополітизму Михайла Драгоманова.

У 1890-х рр. Б. Грінченко часто виступав у західноукраїнській пресі під псевдонімом Вартовий, забирав голос як представник інтелектуалів підросійської України. У циклі статей «Листи з Наддніпрянської України», оприлюдненому газетою «Буковина», давав відсіч полемічним закидам у загумінковості й партикуляризмі українського руху, які не завжди слушно висловлював М. Драгоманов у своїх «Листах з Наддністрянської України».

Вірний продовжувач лінії О. Кониського, Б. Грінченко був одним з найактивніших представників «Братства тарасівців». Він як ніхто

інший розумів важливість культурної праці для постання модерної України. Невипадково саме Борис Грінченко успішно завершив титанічну працю — редагування чотиритомного тлумачного «Словаря української мови». Її десятиліттями провадила Київська громада, але довести цей труд до вінця судилося саме Б. Грінченкові. Лідер Старої громади Володимир Науменко, людина малоросійської свідомості, цієї роботи самостійно подужати не зміг.

Репресії царського уряду проти українців Наддніпрянщини спонукали лідерів національно-визвольного руху шукати виходу у *соборності*, підтримці ідей політичного відокремлення серед підавстрійської України. Такі контакти зав'язувалися ще від часів «Весни народів» (1848 р.), але масового характеру набули після скасування кріпацтва і початку підготовки Січневого польського повстання 1863 р. Налагодженню контактів між двома частинами України суттєво сприяла співпраця Пантелеймона Куліша та Олександра Барвінського. Але спроби П. Куліша переїхати до Львова, щоб редагувати журнал «Правда», не мали успіху.

Новий етап почався і завершився у 1870–1890-х рр. за участі Володимира Антоновича та Олександра Кониського від киян і Олександра Барвінського від львів'ян. Протистояти російському монстрові у сфері творення модерних засад української культури можна було, за словами В. Антоновича, лише за межами «чрева мастодонта» (поза межами Росії) — в Галичині. На Великій Україні вибудувати культурну опірність російському централізмові й імперіалізмові було неможливо. Українська інтелектуальна еліта по обидва береги Збруча знайшла соборну формулу: «Галичина – український П'ємонт». Італійській землі півночі П'ємонту судилося політично об'єднати Італію, стати флагманом руху за національну незалежність проти інших правителів, які противилися ідеї нової Італії. Галичина натомість претендувала не на політичне лідерство, а на те, щоб бути інкубатором загальноукраїнської культури, яка мала постати у цій провінції конституційної Австро-Угорщини. Для Австрії загрозливим ставав москвофільський рух, бо фактично перетворював зазбручанські землі на територію Росії і ширив москвоцентричні панросійські ідеї на Підкарпатті. Натомість народовці і громадівці прагнули ширити ідеї загальноукраїнського культурно-політичного відокремлення від польської і російської державних ідей. Висувався новий для Європи концепт національного об'єднання українців — від Закарпаття до Дону й Кубані.

Галицькі українці друкували у своїх видавництвах твори наддніпрянських письменників. Так, спільною працею галичан, буковинців, наддніпрянців поставала «поєдинна» українська художня література

та мова, а поруч з Тарасом Шевченком — загальноукраїнський класик Іван Франко. Утвердженню української мови сприяло законодавство Австро-Угорщини, яке затвердило її як одну з краєвих мов разом з польською, чеською та ін. Українська стає мовою освіти. Її і нею викладають у Львівському університеті, державних гімназіях, народних школах, видають підручники, тобто закладається національна освіта. На кінець 1880-х рр. розпочинається діалог українських консервативних сил з польськими політичними консервативними колами. Народовці й польські політики знаходять компроміс у політиці «*Нової ери*», яку проголошено в Галицькому сеймі 1891 р. головою Народної ради Юліаном Романчуком. Вислідом цього мали постати нові українські гімназії, українські кафедри у Львівському університеті, зокрема нова кафедра української історії. А у планах було заснувати Український університет та Українську академію наук.

Це означало, що Львів ставав огнищем української справи, яку мав продовжити Михайло Грушевський — майбутній професор кафедри української історії Львівського університету¹⁸⁸. Професором його обрали 1894 р. А перед цим, на початку 1890-х, він узяв активну участь в реорганізації Товариства ім. Шевченка, яке 1892 р. з літературного перетворилося на наукове. О. Кониський і М. Грушевський заходилися перетворити його на Українську академію наук. Для українців — засновників НТШ воно було не лише науковою інституцією, а передусім інтелектуальною лабораторією, яка мала обґрунтувати політичні претензії еліти на політичну окремішність¹⁸⁹. Львівські народовці і київські громадівці, що зробили ставку на окремішність української культури, вбачали в НТШ прообраз Української академії наук. Для них академія мислилася як локомотив національного відродження. Саме такими були спочатку наукові товариства інших народів, а згодом постали Польська, Чеська та Хорватська академії наук, що діяли в межах Австро-Угорської імперії.

¹⁸⁸ Докладніше про внесок М. Грушевського у будівництво української модерної нації див.: І. Гирич, *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації* (Київ: Смолоскип, 2016), 840.

¹⁸⁹ Про суспільно-політичну функцію НТШ писали вже перші його дослідники: В. Гнатюк, «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові: з нагоди 50-літньої річниці його заснування. 1873–1923», *ЛНВ*, Кн. I–XI (1925); В. Дорошенко, *Огнище української науки* (Нью-Йорк, 1951), 116; Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930* (Мюнхен, 1970), 110; Детермінованість наукової продукції М. Грушевського завданнями суспільно-політичного життя підкреслює і сучасний дослідник творчості М. Грушевського, директор Українського інституту при Гарвардському університеті. Див.: С. Плохій, *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського* (Київ: Критика, 2011).

М. Грушевський відразу намагався унезалежити НТШ від партійності, поставити його над вузькою доцільністю хвилевого політичного моменту. Обрання його головою НТШ збіглося з переорієнтацією на особистостей з національно-демократичним типом мислення: І. Франка, М. Павлика, В. Будзиновського, В. Охримовича та ін. Перебудовуючи НТШ, М. Грушевський одночасно видозмінював і політичний ландшафт українсько-галицької політики. Включення до президії (виділу) НТШ І. Франка, В. Гнатюка, С. Томашівського та ін. майже збіглося з часом творення на ґрунті спілки народовців і радикалів нової партійної сили — Національно-демократичної партії (1899). Цікаво, що залучення до діяльності НТШ Івана Франка як науковця обмежувало його активність як реального політика¹⁹⁰.

М. Грушевський як голова НТШ відгукувався на всі суспільно-політичні виклики модерного часу. Товариство брало активну участь в інтелектуальних війнах за історію з російськими істориками. Воно симетрично реагувало на спроби сусідів залучити українців до підтримки своїх мобілізаційних національних проєктів та було однією з небагатьох українських інституцій, які активно діяли на «війні ювілеїв». Це стало частиною боротьби М. Грушевського і товариства за формування історичної національної пам'яті українців¹⁹¹. На противагу двох сторічних ювілеїв — російського і польського національних поетів Олександра Пушкіна (1899 р.) та Адама Міцкевича (1898 р.) — НТШ і М. Грушевський відсвяткували 100-річчя появи «Енеїди» (1898 р.) Івана Котляревського. 1899 р. позначився помітною подією в сенсі національно-державного погляду на українську мову як знаряддя національного відродження і визначну культурну цінність українського народу. НТШ відмовилося брати участь в XI Київському археологічному з'їзді через небажання влади дозволити виступи на науковому форумі українською мовою¹⁹².

Товариство під керівництвом М. Грушевського вдало втрутилося в розігрування політичної карти полтавської «перемоги російської зброї» 1709 р. Щоб притлумити ідеологічні наслідки бучних святку-

¹⁹⁰ Докладніше див.: І. Гирич, «Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне», в *Франкознавчій студії*, вип. 4 (Дрогобич: Коло, 2007): 590–643.

¹⁹¹ І. Гирич, *Концептуальні проблеми історії України* (Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2011): 56–100.

¹⁹² Перипетії реакції М. Грушевського на поведження росіян — організаторів з'їзду можна простежити за листуванням голови НТШ з членом організаційного комітету професором В. Антоновичем. Див.: *Листи В. Антоновича до М. Грушевського*, публ. О. Ситник, *Український історик*, ч. 3–4, 1–4 (110–115) (1991–1992): 396–411.

вань 200-річчя перемоги Петра I під Полтавою, М. Грушевський ініціював святкування альтернативного ювілею — 200-річчя шведсько-українського союзу між І. Мазепою і Карлом XII, яке припадало на 1908 р. Таким чином він легітимізував у масовій свідомості широкого загалу право українців XVIII ст. шукати зацікавлену сторону проти всевладдя російської держави, право виходу українських земель зі складу Росії¹⁹³. Нарешті М. Грушевський і НТШ з УНТ відгукнулися й на 100-річчя від дня народження Миколи Гоголя. Йому належить одна з перших трактовок М. Гоголя як українського письменника, що писав російською мовою. Тепер це вже стало аксіоматичним поглядом на творчість класика літератури.

НТШ під орудою М. Грушевського було формотворцем історичної пам'яті українців, виробляючи для тодішньої української маси ціннісні категорії щодо українського минулого, творячи галерею героїв і ворогів, інтерпретуючи позитивні і негативні події, окреслюючи відповідні орієнтири для шанування і ганьби. Це була також безпосередня заслуга М. Грушевського¹⁹⁴. НТШ стало інкубатором загальноукраїнських культурних ініціатив. Зупинимося на найбільших обсягах діяльності товариства в цій царині.

Мова видань НТШ виконувала функцію загальновизнаної всеукраїнської літературної мови¹⁹⁵. Стараннями НТШ, передусім М. Грушевського, з'явився загальноукраїнський літературний суспільно-політичний журнал «Літературно-науковий вісник», який упродовж 1898–1914 рр. був найповажнішим форумом для всіх українських письменників, публіцистів, економістів та ін. Завдяки «ЛНВ» поглиблювався вплив ідеології соборництва українських земель, формувалися єдині мова і література. Товариство чи не найбільше долучилося до видання масової літератури для народу і робило це через свою структуру — Українсько-руську видавничу спілку. НТШ було провідною інституцією для просвітньо-освітніх ініціатив українського громадянства,

---

¹⁹³ М. Грушевський, «Шведсько-український союз 1708 р.», *ЗНТШ*, Т. ХСІІ, Кн. 6. (1909): 7–20. Розуміючи громадську важливість теми, М. Грушевський випустив цю статтю окремим відбитком. Про російсько-українські ідеологічні війни див. також: І. Гирич, «Українська історіографія і суспільна думка в запереченні російського імперського міфу про Мазепу і Полтавську битву», *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.* (Львів, 2011): 258–272.

¹⁹⁴ І. Гирич, «Нарис історії українського народу» як твір, що формував ментальність українця модерного часу», в *Нарис історії українського народу*, М. Грушевський (Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021): 7–26.

¹⁹⁵ І. Гирич, «Мова і правопис як політичні чинники національно-визвольного руху», *Концептуальні проблеми історії України* (Тернопіль, 2011), 34–39.

а М. Грушевський — одним з найактивніших суспільних діячів в царині творення українського приватного шкільництва — гімназій. Тому не випадково львівський професор став найодіознішим «сепаратистом та мазепинцем» в очах російського суспільства.

У 1905–1907 рр. спільне культурне надбання М. Грушевський переносить до головного міста над Дніпром¹⁹⁶. Розпочинається політизація українського життя Києва: працює контора «Літературно-наукового вісника», засновується Українське наукове товариство, видається перша газета для селян «Село». Історик організує публічні лекції з минулого та відзначення ювілеїв в «Українському клубі» тощо.

Самостійницька ідеологія торує шлях до широкого загалу. До «Братства тарасівців» на Наддніпрянщині і Партії молодих радикалів у Галичині додається у 1900 р. Револьюційна українська партія (РУП), програмним документом якої стає «Самостійна Україна» Миколи Міхновського¹⁹⁷. Самостійність утверджується пунктом публічної політики. РУП як партія молодечого активізму захоплює в свої лави вже не десятки, а сотні людей. Вона приваблювала передусім своїм надкласовим і надпартійним характером, а також прагненням політично вирішити українське питання. У перших десятиріччях ХХ ст. вона налічує близько трьох тисяч членів.

Росіяни намагалися протиставити українцям чорносотенний рух правих великодержавних партій у всіх містах України. Це був неприкритий, підтриманий поліцією і жандармерією рух для залякування революційних елементів, передовсім українських активістів, який можна розглядати як початок розквіту та поширення ідеології расизму. Його характеризували непримиренна ксенофобія до всіх неросійських націй, зоологічний націоналізм у крайніх формах шовінізму, антисемітизм й україножерство. І цим хворіло не лише праве російське суспільство, але й усі ліві соціал-демократичні партії — від есерів до більшовиків і меншовиків. Ніхто з них не збирався визнавати права націй, найперше українців, на своє політичне і культурне визволення з-під гніту панівної російської нації. Від українських лівих боротьбу з РСДРП у 1904–1917 рр. вела Українська соціал-демократична робіт-

¹⁹⁶ І. Гирич, «М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 роках (за матеріалами щоденника)», УІЖ, № 5 (530) (вересень-жовтень):101–138 ; І. Гирич, «Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції», *Михайло Грушевський. Студії та джерела*, кн. 1 (Київ, 2019): 29–58.

¹⁹⁷ Роман Коваль, та Юрій Юзич, *Микола Міхновський. Спогади, свідчення, документи* (Київ: Видавництво Марка Мельника, 2021): 706–714.

нича партія. З ортодоксальних позицій соціалізму її провадили лідер УСДРП Левко Юркевич, Микола Порш, Володимир Винниченко.

З іншого боку, в середовищі партії визрівало центристське і праве крило, яке з позицій економізму і ревізіонізму хотіло змінити радикальну ідеологію марксизму ленінського типу на ідеологію реформованого марксизму європейського зразка. В УСДРП утворилася Закордонна група на чолі з А. Жуком, В. Дорошенком, О. Назаріївим, В. Степанківським, які хотіли, щоб партія стала локомотивом боротьби українських політиків за ідею незалежної України¹⁹⁸, очоливши в цьому питанні й «буржуазні» партії: Українську радикально-демократичну партію (УРДП), Товариство українських поступовців (ТУП), Українську народну партію, українських есерів та ін. На жаль, переорієнтувати УСДРП на такі завдання не вдалося. Лідери партії вирішили, що класовість і соціальні аспекти важливіші за національно-державні питання.

Перед революцією у 1908–1912 рр. великі успіхи серед заможних прошарків українського суспільства мав новоконсервативний рух на чолі з В'ячеславом Липинським, який намагався пропагувати ідеї самостійної України серед дідичів Правобережної України. Проте великої популярності в аристократичних і маєтних колах проросійських землевласників він, на жаль, не здобув¹⁹⁹.

Перша світова війна явила реальну перспективу збройного зіткнення між українськими силами та імперським російським суспільством. Це сталося в добу Української революції 1917–1921 рр.

Сучасна ідеологія рашизму в Росії не нова. Вона продовжує стару загарбницьку практику Московії та Російської імперії від XIV ст. до Першої світової війни, від московського князя Івана Каліти до Ніколая II. В основі її лежить ідеологема «Москва — Третій Рим». У XIX ст. вона модифікувалася в уваровську формулу «Православ'я, самодержавство і народність». Стосовно України ця формула одержала уточнююче звучання про «триєдиний руский народ», що нібито складався з великоросів, малоросів і білорусів. Причому двоє останніх мали виконувати функцію будівельного матеріалу для єдиної політичної нації — росіян.

¹⁹⁸ І. Гирич, та В. Кавунник, ««Опортунізм» чи «соціалізм»: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука», в *Український археографічний щорічник*, вип. 18. (Київ, 2013): 576–639.

¹⁹⁹ І. Гирич, В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії) (Київ, 2019), 310.

У відповідь на російське «месіанство» українська інтелігенція, яка стала елітою українського народу замість козацької старшини, висунула гасло про політичну окремішність України, заманіфестовану Т. Шевченком, М. Костомаровим, П. Кулішем в Кирило-Мефодіївському братстві 1846–1847 рр. Перед цим поетичною формулою українського національного визволення з російських лабет став Шевченків «Кобзар». На новому етапі визвольного руху громадівці В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кониський, Б. Грінченко О. Барвінський почали шукати наукові історичні підвалини існування особливій форми українського суспільного життя — громади під польською і російською займанщинами. М. Грушевський розпочав третій, політичний етап українського руху, перетворивши Наукове товариство імені Шевченка на лабораторію національної суспільно-політичної думки і розробивши тип модерного українця, що вступає у боротьбу за свої політичні права в межах Росії та Австро-Угорщини.

У 90-х роках XIX ст. закладається самостійницька ідеологія, яка мала слугувати заборолом від денаціоналізації українців. Флагманом стало «Братство тарасівців», у якому одне з чільних місць посів Борис Грінченко — найвидатніший наддніпрянський публіцист кінця XIX ст. На межі XIX–XX ст. постала Революційна українська партія (РУП), ідеологічною програмою якої була «Самостійна Україна» М. Міхновського, а на початку XX ст. виникли перші політичні партії соціал-демократичного характеру, які стали локомотивами боротьби за національне визволення. Самостійницька ідеологія консерваторів В. Липинського та деяких «відламків» українських соціал-демократів і есерів (А. Жука, М. Залізняка, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, Д. Донцова) поклала край безроздільному пануванню ідеології російської виключності та шовінізму на українських землях під Росією.